

„MURMAMUJŲ“ BALSŲ KOKYBINĖ OPOZICIJA
ŠIAURĖS PANEVĖŽIŠKIŲ TARMĖJE

IRENA RUČINSKAITĖ

1. Įvadinės pastabos

Šiuo metu galima laikyti praktiškai įrodytu dalyku, kad šiaurės panevėžiškių „murmamieji“ balsiai tikrai egzistuoja, tačiau visuotinai manoma, kad visas jų realizacijas galima suvesti į vieną fonemą arba archifonemą [Kačiuškienė, 1982, p. 44]¹. Ta prielaida remiasi ir naujoji tarmių klasifikacija, teikiama Z. Zinkevičiaus ir A. Girdenio [1966, p. 143]. Tik visai neseniai buvo iškelta atsargi mintis, kad kalbamieji balsiai gali būti dviejų tipų, kontrastuojančių vienodose pozicijose [Kačiuškienė, 1983, 18 išn.]. Tai labai įdomi hipotezė, ir ją, be abejo, verta patikrinti kruopštesniais eksperimentais. Šio darbo tikslas – patikrinti minėtą hipotezę.

2. Eksperimentų eiga

2. 1. Kadangi fonologinę reikšmę turi tik tai, kas suvokiama klausa, su mokiniais ir studentais, gerai mokančiais bei aktyviai vartojančiais šiaurės panevėžiškių tarmę, buvo atlikta keletas audicinių eksperimentų². Audiciniam tyrimui paimtos žodžių poros, kurios galėtų skirtis tiriamuoju elementu, pvz.: *pėšb* 'pešiu': *pėšb* 'peši'; *kàsš* 'kasiu': *kàsš* 'kasi'; *pláu.k'sš* 'plauksiu': *pláu.k'sš* 'plauksi' ir t. t. Su šiais žodžiais buvo sudaryti trumpi sakiniai, pvz.: *aš' rít šienò pėšb* 'aš ryt šieną pešiu': *tò rít šienò pėšb* 'tu ryt šieną peši'; *aš' rít bašš káu.k'sš* 'aš ryt baisy kauksiu': *tò rít bašš káu.k'sš* 'tu ryt baisy kauksi' ir t. t.³

Eksperimentas buvo atliekamas tiesioginiu ir netiesioginiu būdu. Pirmuoju atveju diktorius – tarmės atstovas, – turėdamas mintyse visą kontekstą, garsiai skaitydavo tik tiriamąsias poras, pvz.: *pėšb* 'pešiu': *pėšb* 'peši'; *káu.k'sš* 'kauksiu': *káu.k'sš* 'kauksi'. Auditoriai iš anksto parengtose lentelėse turėdavo įrašyti, kuris žodis reiškia pirmąjį asmenį, kuris – antrąjį. Šis eksperimentas buvo atliekamas Vaškų vidurinėje mokykloje su vyresniųjų klasių mokiniais.

¹ Priešingos nuomonės laikosi K. Garšva [1977, p. 86–87; 1982, p. 65–74; Гаршва 1977, c. 73–74]. Jis linkęs atmesti tiek fonetinį, tiek fonologinį tų balsių egzistavimą.

² Remiamasi V. Eidukaitienės [1977, p. 20–22] aprašyta metodika.

³ Lapeliuose buvo vartojama paprasta rašyba, o ne transkripcija.

Antruoju atveju toks pat eksperimentas atliktas naudojantis magnetofono įrašais. Įrašant kiekvieną sakinį diktorius vidutiniu tempu kartojo po tris kartus, akcentuodamas tiriamuosius žodžius. Įrašai daryti Vilniaus universiteto Audiovizualinėje laboratorijoje (moksl. vadovas – vyr. dėst. A. Kentra)⁴.

Vėliau tiriamieji žodžiai iškarpyti, padauginėti ir suklijuoti poromis pagal atsiiktinių skaičių lentelę. Auditoriai, klausydamiesi magnetofono įrašo, turėjo atsikirti, kurie žodžiai reiškia pirmąjį, kurie – antrąjį asmenį.

2. 2. Instrumentiniam tyrimui panaudotos tos pačios minimaliosios poros.

Oscilogramose matuota bendroji balsių bei dvibalsių, esančių prieš galinį priebalsį, trukmė, spektrogramose – balsių ir dvibalsių trukmė (*ms*) ir dviejų pirmųjų formantinių zonų dažniai (*Hz*)⁵.

Statistiškai apdorojant rezultatus, skaičiuotas aritmetinis vidurkis ir *u* kriterijus [plg. Girdenis, 1981, p. 34, 210 ir kt.].

3. Rezultatai

3. 1. Geresni audicinių eksperimentų rezultatai gauti tuo atveju, kai dirbta tiesioginio klausymo metodu. Iš 1220 galimų atsakymų, teisingų gauta 949, t. y. 77,7%, $u = 8,71 > 3,29$ (žr. 1 lentelę). Taigi tiriamosios formos skiriamos didesne kaip 9,99% tikimybe.

1 lentelė. Audicinio eksperimento rezultatai (tiesioginio skaitymo metodu)⁶

Žodžių poros	n	n ₁	%	u	u _p	p (%)
kàsš (1): kàsš (2)	240	193	80,4	4,87	3,29	99,9
pèšš (1): pèšš (2)	240	197	82,0	5,53	3,29	99,9
kàũ . k'sš (1): kàũ . k'sš (2)	240	214	89,2	8,68	3,29	99,9
Iš viso	1220	949	77,7	8,71	3,29	99,9

Šiek tiek prastesni rezultatai gauti klausantis magnetofono įrašo⁷. Tačiau duomenys irgi pakankamai reikšmingi (žr. 2 lentelę).

⁴ Naudotas magnetofonas „Tembr“, juostos sukimosi greitis 19,05 cm/s ± 2%.

⁵ Naudotas elektroninis 5 kanalų oscilografas CI-33 ir Kauno K. Baršausko politechnikos instituto konstrukcijos spektrografas KPI-69. Oscilogramas ir spektrogramas filmavo Vilniaus universiteto Eksperimentinės fonetikos laboratorijos vyr. inžinierė A. Pečeliūnaitė.

⁶ Simbolių reikšmės: *n* – bendras atsakymų skaičius, *n*₁ – teisingų atsakymų skaičius, *u*_p – kritinė *u* kriterijaus reikšmė, *p* – nulinės hipotezės atmetimo tikimybė. Parašymas *kàsš(1)* reiškia pirmąjį asmenį, *kàsš(2)* – antrąjį asmenį. Skaičiuota elektronine mašina EC-1060 (programavimo kalba – PL/1).

⁷ Pirmuoju atveju skaitė Vaškų šnektos atstovė, antruoju – nuo Linkuvos kilęs diktorius.

2 lentelė. Audicinio eksperimento rezultatai (magnetofono įrašo metodas)

Žodžių poros	n	n ₁	%	u	u _p	p (%)
kàs̄s (1): kàs̄s (2)	67	39	58,2	1,35	1,96	95,0
pěš̄s (1): pěš̄s (2)	67	42	64,1	2,34	1,96	95,0
káū . k's̄s (1): káū . k's̄s (2)	59	40	67,8	2,80	2,58	99,0
Iš viso	335	212	63,3	4,92	3,29	99,0

Po audicinio eksperimento daugumas auditorių⁸ tvirtino, kad (aš) nėš(b) tikrai nesutampa su (tə) nėš(b); (aš) kàs(b) – su (tə) kàs(b) ir t. t.: pirmojo asmens formų priebalsiai s', š' esą šiek tiek kietesni negu antrojo asmens. Geriau įsiklausius (ypač kai kalbama labai lėtai), pirmuoju atveju (aš pėš̄s) galūnėje girdėti lyg ė tipo garsas, o antruoju – i (tə pėš̄s). Tariant būsimąjo laiko antrojo asmens formą, liežuvio vidurys labiau priartėja prie kietojo gomurio negu tariant pirmojo asmens formą.

Taigi galima pagrįstai teigti, kad priešakinės eilės „murmamasis“ balsis šiaurės panevėžiškių šnektose turi dvejoją kokybę.

Šią išvadą netiesiogiai paremia ir instrumentinis eksperimentas. Tiesiai išmatuoti minkštumo nei oscilogramose, nei spektrogramose negalima, tai lieka laukti tos ypatybės poveikio šaknies balsio ir priebalsio kiekybei ir kokybei.

3. 2. Oscilografinės analizės duomenys leidžia manyti, kad tiriamosios minimalios poros neabejotinai skiriasi (vidurkiai)

Žodžių poros	Garsų trukmė (ms)	
	1 asmuo	2 asmuo
mėš̄s (1): mėš̄s (2)	226	203
skėš̄s (1): skėš̄s (2)	208	176
teĩ . k's̄s (1): teĩ . k's̄s (2)	312	283

minimalios poros neabejotinai skiriasi ne tik „murmamuoju“ garsu, bet ir prieš priebalsį š', s' einančio balsio ar dvibalsio kiekybe (žr. 3 lentelę).

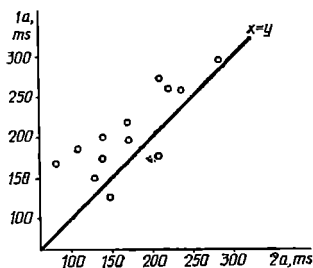
Iš lentelės matyti, kad balsiai bei dvibalsiai yra šiek tiek ilgesni pirmojo asmens formose. Tai akivaizdžiausiai rodo taškinė diagrama, kurios ordinačių ašyje atidedamos pirmojo asmens formų balsio ar dvibalsio trukmės reikšmės, o abscisių ašyje –

atitinkamų antrojo asmens formų skiemens centro trukmė. Daugumas susikirtimo taškų yra išsidėstę arčiau pirmojo asmens ašies (iš 14 taškų – 11, t. y. 73,3%; žr. 1 pav.). Tai leidžia daryti išvadą, kad pirmojo asmens balsis arba dvibalsis iš

⁸ Eksperimente dalyvavo 10 auditorių iš įvairių šiaurės panevėžiškių tarmės punktų: Vaškų, Linkuvos, Žeimelio, Pasvalio, Talaškonių bei kt.

tikrųjų beveik visada būna ilgesnis negu atitinkamas antrojo asmens balsis (ar dvibalsis).

3. 3. Balsių ir dvibalsių kiekybės spektrografinės analizės duomenys iš esmės sutampa su oscilografinio tyrimo rezultatais. Pirmojo asmens garsų trukmė irgi yra šiek tiek didesnė už atitinkamų antrojo asmens garsų trukmę. Ypač tai akivaizdu tais atvejais, kur skiemens centrą sudaro dvibalsis⁹, pvz.: (aš) *kāū.kšb* 'aš) kauksiū' – 260 ms; (tų) *kāū.kšb* 'tu) kauksi' – 240 ms; (aš) *kaī.s̄b* 'aš) kaisiū' – 300 ms; (tų) *kaī.s̄b* 'tu) kaisi' – 270 ms; (aš) *skōs̄b* 'aš) skusiū' – 210 ms; (tų) *skōs̄b* 'tu) skusi' – 180 ms ir t. t. Nors pasitaikė atvejų, kai antrojo asmens trukmė praško pirmojo asmens trukmę, bet tie atskiri nukrypimai veikiausiai yra atsiradę tik dėl techninių priežasčių. Dėl tų pačių priežasčių nepavyko nustatyti ir kai kurių segmentų formantinių zonų aukščio: dažniausiai jos būdavo nepakankamai ryškios. Iš to, ką pavyko patikimiau išmatuoti, matyti, kad pirmojo asmens šaknies balsių formantės yra labiau suglaustos, artimesnės „neutraliajam balsiui“ [ɔ], kurio $F_1=500$ Hz, $F_2=1500$ Hz antrojo asmens garsų formantės labiau išsklaidytos, plg. jų vidurio taškus: (aš) *kēp's̄b* $F_1=960$ Hz; $F_2=1900$ Hz; (tų) *kēp's̄b* $F_1=675$ Hz; $F_2=2100$ Hz; (aš) *mēs̄b* $F_1=780$ Hz; $F_2=1952$ Hz; (tų) *mēs̄b* $F_1=800$ Hz; $F_2=2175$ Hz ir t. t. Taip yra, matyt, todėl, kad prieš [ɛ] ir kietesnį priebalsį balsiai būna atviresni bei kompaktiškesni (pvz., fonema /e/ skamba kaip grynas [e], o prieš [ʲ] ir minkštesnį priebalsį – uždaresni ir difuziškesni (pvz., /e/ skamba beveik kaip [ɛ]). Taigi galiniai redukuoti [ɛ] ir [ʲ] tarmėje akomoduojamai veikia šaknies balsio arba dvibalsio kokybę, o nevienoda kokybė lemia skirtingą trukmę.

1 pav.

4. Pabaiga

4. 1. Manytume, kad atliktasis tyrimas leidžia motyvuotai priimti darbo pradžioje iškeltą hipotezę: šiaurės panevėžiškių redukuoti balsiai (bent jau po minkštųjų priebalsių) yra dviejų kokybinių tipų – uždaresni ir atviresni, pvz.: (aš) *kās̄b* 'kasiū' = *kās̄ɛ*, (tų) *kās̄b* 'kasi' *kās̄ɪ* ir t. t. Tų dvejų balsių opozicija ne tiek tiesiogiai skiria žodžių formas, kiek modifikuoja negalinių balsių kokybę ir trukmę¹⁰.

⁹ Pateikiami ne konkretūs matavimų duomenys, o vidurkiai.

¹⁰ Čia pasakytina, kad pietinių panevėžiškių šnektose ši opozicija atrodo daug ryškesnė. (Žinoma, tą dalyką dar reikėtų specialiai ištirti.)

Todėl, atrodo, skirti panevėžiškius pagal trumpųjų balsių sutapimą po minkštųjų priebalsių, matyt, nebėra pagrindo. Kadangi užpakalinių balsių sistemoje kalbamosios opozicijos šiauriniai panevėžiškiai, matyt, iš tikrųjų nebeturi, naujojoje tarmių klasifikacijoje reikėtų kiek pakeisti formulavimą ir kalbėti ne apskritai apie trumpųjų galimų balsių sutapimą galūnėse, o tik apie jų sutapimą po kietųjų priebalsių.

4. 2. Eksperimento rezultatai, atrodo, leidžia dar patikimiau spręsti ir vadinamųjų murmamųjų balsių problemą. Jeigu tie balsiai yra ne vieno, o mažiausiai dviejų kokybinių tipų, ir jeigu tų tipų opozicija atlieka skiriamąją funkciją, vargu ar begalima kalbėti apie tų balsių buvimą ar nebuvimą. Atsisakius „murmamųjų“ balsių, tektų pripažinti sunkiai įsivaizduojamą dvejų mikštųjų priebalsių opoziciją – t. y. skirti tarmėje kietuosius (pvz.: [aš] *nəš* '(aš) nešu') minkštuosius [aš] *nəš'* '(aš) nešiu' ir labai minkštus (ar „superminkštuosius“) priebalsius ([tɔ] *nəš'* 'tu neši') kaip savarankiškas fonemas.

КАЧЕСТВЕННАЯ ОПОЗИЦИЯ РЕДУЦИРОВАННЫХ ГЛАСНЫХ В СЕВЕРНЫХ ПАНЕВЕЖСКИХ ГОВОРАХ

Резюме

В статье на основании аудитивного, осциллографического и спектрографического анализа делается заключение о том, что в северных паневежских говорах противопоставляются редуцированные гласные двух качественных типов: *i*-образный (напр., *tu peš*⁽ⁱ⁾ 'ты будешь щипать') и *e*-образный (напр., *aš pəš*^(e) 'я буду щипать'). В заключение предлагается уточнение современной классификации литовских диалектов (конкретно – новая формулировка различительного признака паневежского поддиалекта).

LITERATŪRA

Eidukaitienė, 1977 – Eidukaitienė V. Kupiškėnų monoftongų priegaidės (Audicinis tyrinėjimas). – *Kalbotyra*, 1977, t. 18 (1), p. 18–23.

Garšva, 1977 – Garšva K. Akcentuacijos ir vokalizmo sąryšis šiaurės vakarų panevėžiškių tarmėje. – *Lietuvių arealinės lingvistikos klausimai*, 1977, t. 17, p. 76–88.

Girdenis, 1981 – Girdenis A. *Fonologija*. – V., 1981.

Girdenis, Zinkevičius, 1966 – Girdenis A., Zinkevičius Z. Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos. – *Kalbotyra*, 1966, t. 14, p. 139–147.

Kačiuškienė, 1982 – Kačiuškienė G. Vakarinių šiaurės panevėžiškių balsių kiekybė ir jos fonologinė interpretacija. – *Kalbotyra*, 1982, t. 33 (1), p. 39–45.

Kačiuškienė, 1983 – Kačiuškienė G. Šiaurės panevėžiškių murmamųjų balsių fonetinės ypatybės, distribucija ir fonologinė interpretacija. – *Kalbotyra*, 1983, t. 34 (1), p. 24–38.

Гаршва, 1977 – Гаршва К. Слоговые акценты в фонологической системе (на материале литовского языка): Канд. дис. – М., 1977.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Eksperimentinės fonetikos
laboratorija

Įteikta
1983 m. sausio 14 d.